Ruimtelijke Realisatie /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

DORDRECHT

Bidden boven water

verborgen kloosterkelder herontdekt

Archeologische begeleiding
Hof 10

Gemeente Dordrecht

M.C. Dorst

Dordrecht Ondergronds 31

Gemeente Dordrecht, Hof 10

Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding

M.C. Dorst

2013

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Ruimtelijke Realisatie/Archeologie

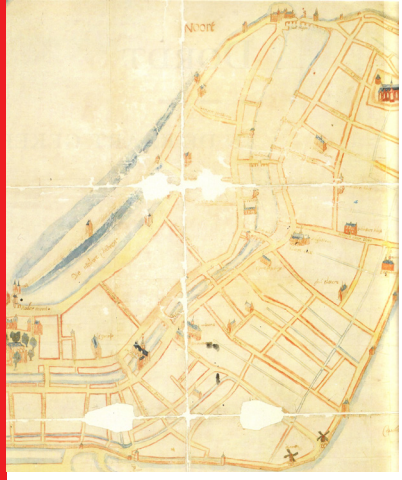

Colofon

ISSN:	1876-2379
ISBN:	n.v.t.
Tekst:	M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing:	J. Hoevenberg
Redactie:	D.B.S. Paalman
Afbeeldingen:	Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving:	D.B.S. Paalman
Drukwerk:	Drukkerij RAD
Uitgave:	Gemeente Dordrecht, juli 2013

Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling / Ruimtelijke Realisatie / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl

© Gemeente Dordrecht, 2013
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

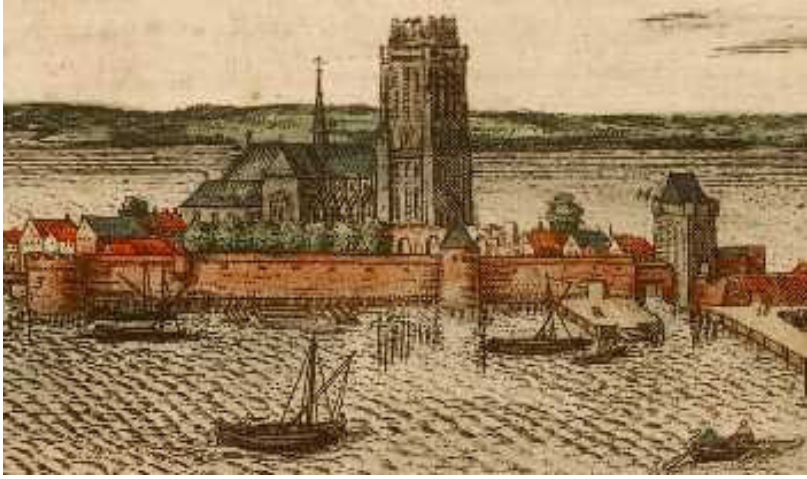

Inhoud

1 Inleiding 5

1.1 Algemeen 5

1.2 Administratieve gegevens 6

2. Gegevens onderzoeksgebied 7

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik 7

3. Resultaten vooronderzoek 9

4. Doel en vraagstellingen 15

5. Veldwerk 17

5.1 Methoden 17

5.2 Onderzoeksresultaten 17

5.2.1 Bodemopbouw 17

5.2.2 Archeologie 20

6. Conclusies 27

Literatuur 30

Begrippen en afkortingen 31

Voorstraat
Steegoversloot
Nieuwstraat

1 Inleiding

1.1 Algemeen

Bij herinrichtingswerkzaamheden in het pand Hof 10 in de historische binnenstad van Dordrecht zijn in februari en maart graafwerkzaamheden uitgevoerd. De bebouwing is gelegen op het terrein van het voormalige middeleeuwse Augustijnenklooster. Door de werkzaamheden was de kans groot dat er archeologische waarden werden verstoord.

Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht geldt voor het gebied een zeer hoge verwachting op aanwezigheid van bewoningsresten uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. In opdracht van het Ingenieursbureau Drechtsteden is door de sector Stadsontwikkeling (afdeling Ruimtelijke Realisatie/Archeologie) van de gemeente Dordrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit bestond uit een bureauonderzoek gevolgd door een begeleiding van de graafwerkzaamheden.

Voor de uitvoering van het veldwerk zijn enkele onderzoeksvragen opgesteld in het Plan van Aanpak (PvA).[1] Het PvA is geaccordeerd door de bevoegde overheid, de gemeente Dordrecht.

Het doel van het bureauonderzoek was het inventariseren van bewoningsresten die door de voorgenomen graafwerkzaamheden zouden worden verstoord. De archeologische verwachting is in het veld getoetst door het begeleiden van de werkzaamheden. De aangetroffen bewoningssporen zijn gedocumenteerd. Dit document betreft de rapportage van het bureauonderzoek en de archeologische begeleiding.

1 Dorst 2012, PvA als bijlage in offerte.

1.2 Administratieve gegevens

Type onderzoek	Bureauonderzoek en archeologische begeleiding conform opgraven
Gemeentelijke projectcode	1205
ARCHIS onderzoeksmelding	50857
ARCHIS vondstmelding	422030
Archeologische periode	Late Middeleeuwen(?), Nieuwe Tijd
Datum veldonderzoek	Tussen 11-2-2013 en 4-3-2013
Plaats / Wijk	Historische binnenstad
Toponiem / Straat	Augustijnenklooster / Hof 10
Gemeente	Dordrecht
Provincie	Zuid-Holland
Kaartblad	38C
RD-cöordinaten	Noord 105.582 / 425.452 Oost 105.585 / 425.450 Zuid 105.583 / 425.446 West 105.579 / 425.448
Opdrachtgever/contactpersoon	Ingenieursbureau Drechtsteden Sector Projectleiding, Raadgeving & Advies Postbus 8 3300 AA Dordrecht Dhr. A.L.L.R. Westerhuis (projectleider)
Uitvoerder(s)	Dhr. M. C. Dorst (senior archeoloog), gemeente Dordrecht/ Sector Stadsontwikkelingfdeling Ruimtelijke Realisatie/ Archeologie
Autorisatie bevoegde overheid	Mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog), gemeente Dordrecht
Digitale archivering	Projectarchief Gemeente Dordrecht/Sector Stadsontwikkeling-Ruimtelijke Realisatie/Archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) E-depot Nederlandse Archeologie (www.dans.knaw.nl)
Analoge deponering	Projectarchief Gemeente Dordrecht/Sector Stadsontwikkeling/ Ruimtelijke Realisatie/Archeologie Stadsdepot gemeente Dordrecht

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plan- en onderzoeksgebied betreft een deel van het pand Hof 10 in de gemeente Dordrecht. Het Hof is gelegen in de oude middeleeuwse stad, direct ten westen het Steegoversloot (afb. 1 en 2). Het onderzoeksgebied betreft een deel van de oostzijde van het pand en meet circa 4 x 4 m (afb. 2).

Afb. 1. Ligging van het onderzoeksgebied Hof 10 in Dordrecht (rood).

2.2 Geplande werkzaamheden

In het kader van de herinrichting als centrum voor de stadsgeschiedenis is in het pand Hof 10 een lift geplaatst. Hiervoor is in het bestaande, op staal gefundeerde, pand een werkput gegraven met een grootte van circa 4 x 4 m. De vloer in het pand lag op circa 1,89 m + NAP. Er is droog ontgraven tot 3 m onder de vloer (1,2 m – NAP).[2] De lift zal een verbinding worden met de kelders onder de Statenzaal.

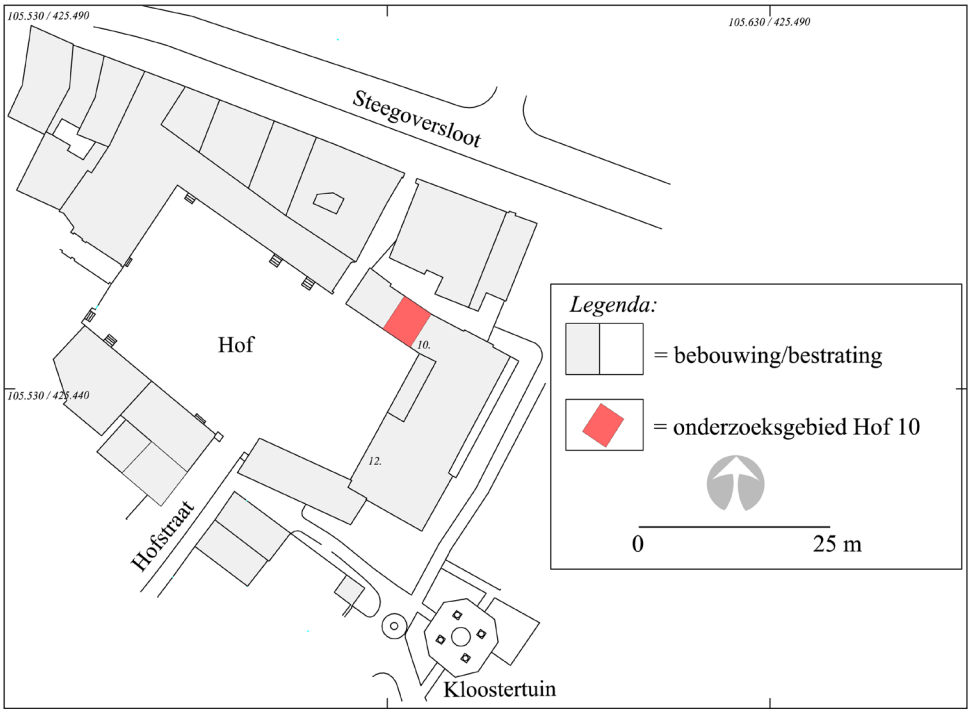

Afb. 2. Locatie van de werkput voor de lift in Hof 10.

2 Ammerlaan 2012. Damwandadvies Fugro Geoservices B.V.

HOF

3. Resultaten vooronderzoek

Bodemopbouw en geogenetische geschiedenis

Op basis van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (2009, Kaartbijlage 3) en (boor)onderzoeken die in de directe omgeving van het plangebied zijn uitgevoerd, is de globale bodemopbouw als volgt:

Binnen de te ontgraven diepte zijn naar verwachting alleen antropogene ophogingspakketten aanwezig. Tijdens een sonderingsonderzoek van de Fugro is vastgesteld dat het (Holland) veenpakket aanwezig is vanaf circa 4 m – NAP.[3]
Hierop is een humeuze kleilaag aanwezig met een dikte van 100 cm. Naar verwachting gaat het om een oever-/komafzetting die afgezet kan zijn vanuit de rivier de Thure(drith). Het afzettingspakket kan echter ook deels uit middeleeuwse ophogingen bestaan. Hierop zijn pakketten zandige klei (tussen 1,5 en 3 m – NAP) en sterk kleihoudend zand (vanaf maaiveld 1,35 m + tot 1,5 m – NAP) aanwezig. Dit zijn waarschijnlijk antropogene ophogingspakketten die gedateerd kunnen worden tussen circa 1200 en 1972.

In de periode vóór de Middeleeuwen lag hier een uitgestrekt veenmoeras dat werd doorsneden door enkele grote rivieren, het Oude Maasje, de Dubbel en de Merwede. Daarnaast was er mogelijk nog een rivier aanwezig die wordt aangeduid als Thure(drith). Deze rivier kan een verbinding zijn geweest tussen de Dubbel en de Merwede, maar waarschijnlijk gaat het om een inbraak van de Merwede. Rond het begin van de 11e eeuw zou er op de beide oevers van deze rivier sprake zijn van de vroegste (middeleeuwse) bewoning. De riviermonding van de Thure(drith) zou hierbij als haven in gebruik genomen zijn. Vermoedelijk is de huidige Wijnhaven het gekanaliseerde restant van de Thuredrith.[4]
In de vroegste (middeleeuwse) periode zullen alleen de hoger gelegen oeverwallen aan weerszijden van de rivier voor bewoning geschikt zijn geweest. Daarnaast was de rivier ideaal voor het transport van landbouwproducten en andere handelsgoederen. Zo ontstonden op beide oevers de oudste bewoningslinten Voorstraat (landzijde) en Wijnstraat (poortzijde). Naarmate de nederzetting groeide ontstond behoefte aan bouwgrond. Om deze te verkrijgen werden de oeverwallen continu opgehoogd en uitgebreid met grond en stadsafval. Vanaf ongeveer 1200 werden de lagergelegen gronden ten zuiden van de Voorstraat opgehoogd en in cultuur gebracht. In eerste instantie was het gebied in gebruik als landbouwgrond, maar vanaf 1250 worden hier ook (ambachts)huizen gebouwd. Gedurende de Middeleeuwen en postmiddeleeuwse periode bleef het ophogen van land noodzakelijk om (grond)wateroverlast te voorkomen.

Samengevat zal de bodemopbouw in het onderzoeksgebied, van onder naar boven, bestaan uit:

- Het Hollandveen laagpakket behorende tot de Formatie van Nieuwkoop. Dit is aanwezig vanaf circa 4 m – NAP.
- Een mogelijk natuurlijke kleiafzetting tussen circa 3 en 4 m – NAP. Een deel hiervan kan echter ook het oudste ophogingspakket zijn. Uit eerdere opgravingen is gebleken dat dit bestond uit relatief 'schone' klei.[5]
- Antropogene ophogingen vanaf het huidige maaiveld tot circa 3 m – NAP (tot circa 4,35 m – mv).

3 Ammerlaan 2012.
4 Herwaarden, *et al* 1996, De Boer 2008.
5 Sarfatij 2007, Dorst 2011. Met 'schoon' wordt hier bedoeld dat menselijke invloed (vondsten, rommelig karakter, zand-, veen- en kleikluiten) niet of moeilijk te herkenen is.

Bekende historische en archeologische gegevens

De kloosterperiode 1275-1572

Vanaf de tweede helft van 13e eeuw werd de stad aan de landzijde vanuit de oudste bewoningsas, de Voorstraat, sterk uitgebreid. Door het graven van de stadsgracht rond het eind van de 13e eeuw kon het natte gebied ten zuiden hiervan ontwaterd, opgehoogd en in gebruik genomen worden. De oude bewoningsas aan de Voorstraat werd met het achterland verbonden door de aanleg van verschillende uitvalswegen en smalle grachtjes (spranten). Ter hoogte van het onderzoeksgebied was aan de Voorstraat vanaf ongeveer 1275 het Augustijnenkloost er gevestigd.[6] Het terrein van het klooster werd begrensd door enkele watergangen en een straat. De noordelijke begrenzing bestond uit een gracht waar nu het Steegoversloot loopt (uit 1300). De Nieuwstraat, uit 1312, was de zuidelijke grens. Vanaf hier was een steeg naar het klooster aanwezig: de '*ganck ten Augustinen*'. Deze lag vermoedelijk op de locatie van de 16e –eeuwse Hofstraat. Aan de oostzijde zou het kloosterterrein begrensd kunnen zijn geweest door de Vest/stadsmuur of de stadsgracht (de huidige Spuihaven).

Met financiële hulp van de stad is in de daaropvolgende jaren het klooster gebouwd. Eén van de notabelen van de stad, Godschalck Oem, de eerste prior van het klooster, zou in 1293 de eerste steen hebben gelegd voor een kloosterkerk die direct achter de huizen aan de Voorstraat lag. Hoe het oudste klooster uit de 13e en 14e eeuw eruit zag, is onbekend. Vermoedelijk bestond het uit een eenbeukige kerk en enkele kloostergebouwen die dicht tegen de Voorstraat lagen.

In de vroege fase van het klooster was de locatie van het onderzoeksgebied mogelijk nog onbebouwd en zal het in gebruik geweest zijn als (achter)erf of tuin van het klooster.
Op basis van een akte van 9 april 1442 is bekend dat er in dat jaar een verbouwing van het klooster en uitbreiding van de kerk plaatsvonden: "*Int jaer XLII des dinxdages voer palmen IX daghe in aprille wart in teghenwoerdicheit des eerbaren religiosen broder PHILIPS prior van den augustynen cloester bynnen der stede op deses tyt, ….eer die nyeuw tymering van den cloester voerscr. begonnen wart.*"[7]

Voor de bouw hiervan gebruiken de augustijnen bouwmaterialen die afkomstig waren van de kerk van Eemkerk. Eemkerk was één van de dorpen in de Grote Waard die na de St. Elisabethsvloed van 1421 is verlaten en 'verdronken'. Door de verbouwing kreeg de Augustijnenkerk zijn huidige vorm. Over de aard van de verbouwing van de overige kloostergebouwen is niets bekend.
Op 23 augustus 1512 brak er een grote brand uit in het klooster. De brand heeft weinig schade aangericht aan de kerk, maar aangenomen wordt dat het wel grote gevolgen had voor de kloostergebouwen. Dit zou zijn op te maken uit een vermelding dat ene Marten Heynricxsz een vergoeding kreeg voor de "*…quetsuer die hij creech in de brant ten Augustine, van eenen gevel, die ten deelte op hem viel in 't blussen van den brant.*"
Daarnaast is bekend dat de aartsbisschop van Keulen aflaten verleende aan iedereen die iets bijdroeg aan de (her)bouw van het klooster.[8]

Op basis van stadsrekeningen en andere archiefstukken is de indeling van het kloosterterrein van ná 1512 in grote lijnen wel te reconstrueren. Bij graafwerkzaamheden tijdens de renovatie in 1972 zijn ook archeologische waarnemingen gedaan. Deze gegevens bevestigden het algemene beeld dat uit de historische bronnen kon worden opgemaakt en konden het op sommige punten verduidelijken. De centrale plaats bestond uit de kruis- of kloostergang. In eerste instantie werd gedacht dat deze gevormd werden door huidige bebouwing van het Hof. Tijdens de graafwerkzaamheden werd echter ter hoogte van de doorgang Hofstraat en de 16e –eeuwse doorgang naar het Steegoversloot, de fundering gevonden van het oostelijke deel van de kloostergang. Hier waren ook de resten van de wasplaats (*lavatorium*) aanwezig. In het midden van het kloosterhof werd een grote waterput gevonden (afb. 3, 4 en 5).

6 Gebaseerd op nog bestaande stadsrekeningen zou een vestigingsdatum van 1283 aannemelijk zijn. Door de 17e –eeuwse Balen wordt, op basis van een verloren bron van Herman Oem, de stichtingsdatum 1275 gemeld. Dit is waarschijnlijk een betrouwbare vermelding. Van Duinen 2010, 58.

7 Van Duinen 2010, 59.

8 Van Duinen 2010, 65.

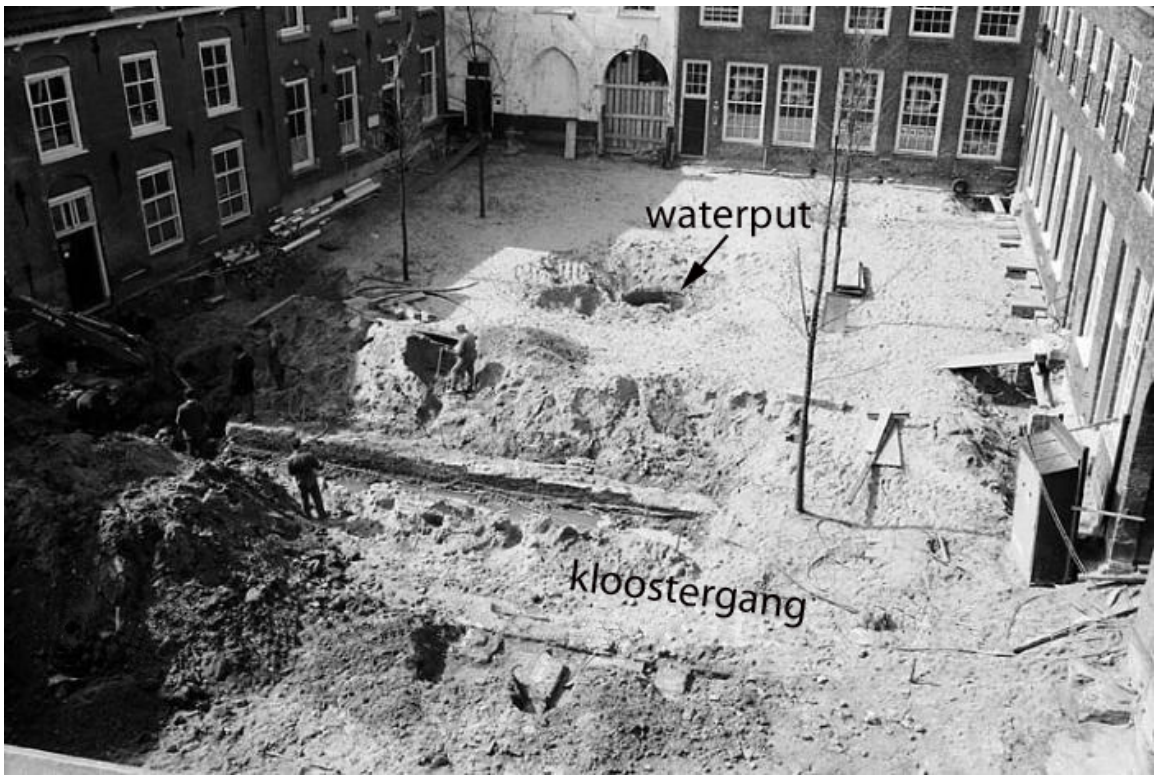

Afb. 3. Werkzaamheden (1972) in het oorspronkelijke kloosterhof, gekeken in de richting van de Voorstraat. Te zien zijn de funderingen van het oostelijk deel van de kloostergang en de waterput. De bebouwing van het onderzoeksgebied bevindt zich net rechtsonder buiten de foto.

Ten oosten van het kloosterhof waren verschillende gebouwen aanwezig waaronder de kleine wintereetzaal (refter). Deze was verbonden met een daarnaast gelegen pand waarin zich op de begane grond de grote zomereetzaal bevond.[9] Hieronder was een grote kelder aanwezig en de eerste verdieping was in gebruik als slaapzaal (dormatorium). Dit pand is het huidige Hof 11-12 en is daarmee, samen met de kerk, het oudste nog (bovengronds) aanwezige deel van het 16e –eeuwse kloostercomplex (afb. 4).

Ten noorden van de kloostergang stonden, aan het Steegoversloot, verschillende gebouwen die bij het klooster hoorden. Hieronder bevonden zich de priorskamer, een ziekenzaal (*infirmarium*), het brouwhuis en bergruimten (loeven).[10] Ook is bekend dat er een bibliotheek en een kapittelzaal[11] aanwezig waren. Waar deze hebben gelegen is onduidelijk. Ten slotte lag aan de oostzijde, achter de gebouwen, de kloostertuin. In de omgrachte tuin bevond zich een kruidentuin (*herbularius*), een moestuin (*hortus*) en een boomgaard.

9 Deze ruimte heet nu de Statenzaal.

10 Van Duinen 2010, 68.

11 De kapittelzaal was een ruimte waar de monniken zich verzamelden bij belangrijke bijeenkomsten (het kapittel).

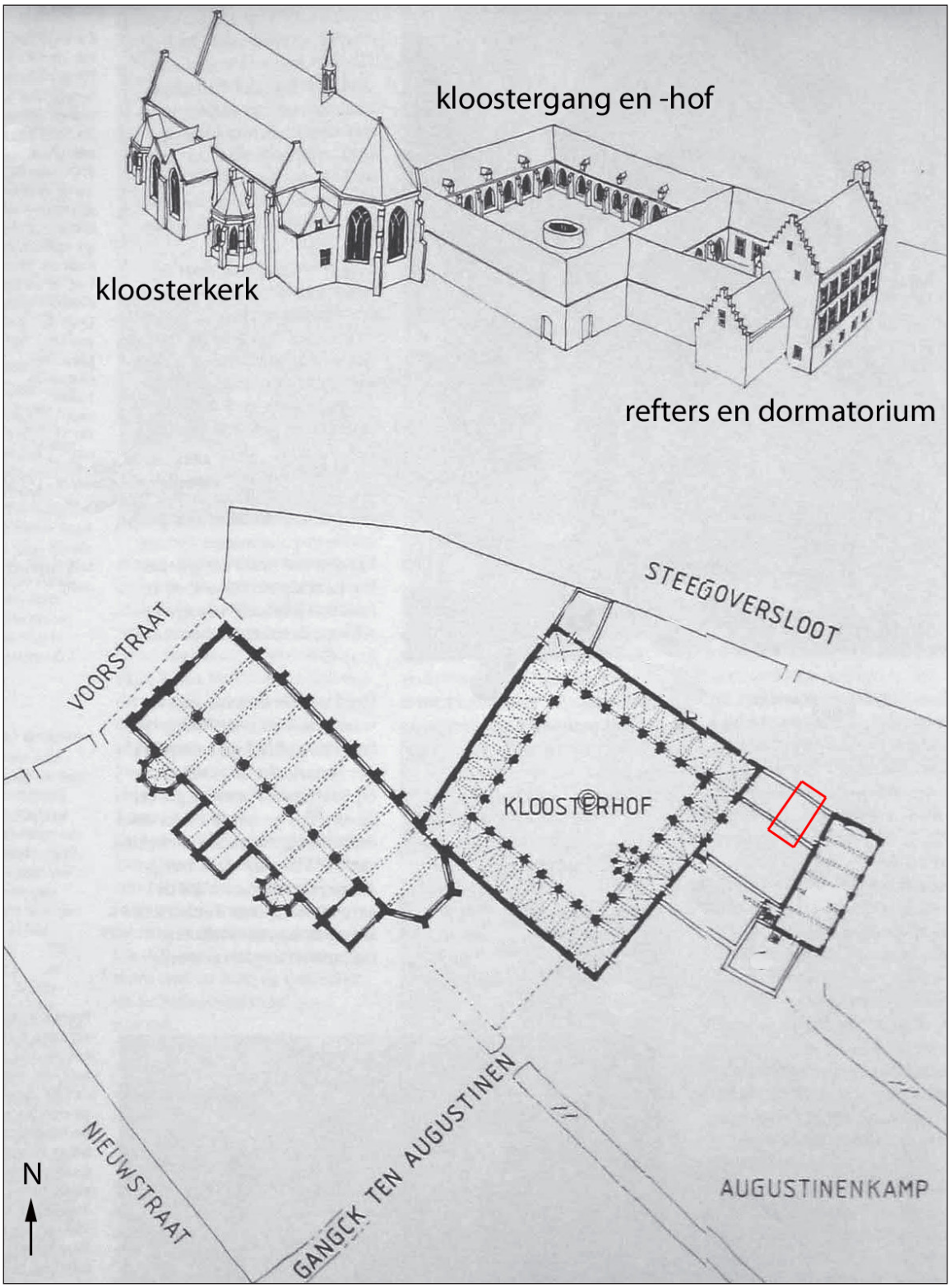

Afb. 4. Reconstructie van het augustijnenklooster omstreeks 1572 op basis van de bekende nog bestaande bebouwing en archeologische resten (Naar: Van Engelenhoven, 2000. In rood is het onderzoeksgebied weergegeven).

In het verlengde van het noordelijk deel van de (oorspronkelijke) kloostergang is bebouwing aanwezig die de kloostergang verbond met het pand van de grote refter/dormatorium, het huidige Hof 11/12. In dit deel bevindt zich het onderzoeksgebied. De zijmuur aan de kloosterhofzijde dateert uit de 18e eeuw, terwijl de muren aan de Steegoverslootzijde vermoedelijk dateren uit 1586.[12] In de bouwhistorische rapportage van Stades-Vischer uit 2006 wordt

12 Stades-Vischer 2006. Op basis van de datering van het hout van de kap.

vermeld dat de bebouwing wel deel uitmaakte van het 16e –eeuwse klooster, maar dat het in 1586 door de nieuwe eigenaren herbouwd zou zijn.

De periode 1572 tot heden

Na de reformatie in 1572 was de Augustijnenkerk de eerste kerk van de stad die voor de hervormden werd ingeruimd. De Augustijnen ontvluchtten de stad en het kloostercomplex werd in beslag genomen. In de daarop volgende jaren werden de verschillende panden van het complex door anderen in gebruik genomen. Bij de vermeldingen hiervan is het echter niet exact duidelijk om welke panden het gaat. In een ordonnantie uit de 16e eeuw wordt het volgende vermeldt:

"*Ende dat men in 't Steechoversloet van den Augustinen sieckhuys achterwaerts aan beyden zyden van der straten sal mogen setten, maar van denselven huyse voorwaerts tot aen de voerstraat toe geen beesten geseld sullen werden in eenigerwijs, om de benautheyt van deselve strate wil.*"

Op basis van deze vermelding zou het ziekhuis aan het Steegoversloot gelegen hebben, ongeveer in het blok ten noorden van de kerk en ten westen van de kloostergang.
Een vermelding uit 1575 geeft ook een aanwijzing over de locatie van het brouwhuis, namelijk:

"*..aan Pieter Pietersz. waert in 'Vlies" en Frans Staetsz. waert in de Lelye, verkocht een geheel huis en erve met syn toebehooren staende in 't Steechoversloot, 't welk plach te wesen het brouhuys van den Augustijnen….*"[13]

Vermoedelijk wordt hier verwezen naar een huis met perceel aan het Steegoversloot, dat ten noorden van de kloostergang lag.
Omdat het Hofpand ondermeer werd gebruikt voor de ontvangsten van belangrijke gasten, is het complex rond 1586 verbouwd. Van een gesloten kloosterhof werd het een open prinsenhof. De oude '*ganck ten Augustinen'* naar de Nieuwstraat werd verbreed tot Hofstraat. Het oostelijke deel van de kloostergang en de aangebouwde wasplaats zijn vermoedelijk in deze periode afgebroken. De noordelijke en westelijke delen werden van een verdieping voorzien. Het complex wordt sindsdien Prinsenhof genoemd en voor meerdere doeleinden gebruikt. De gebouwen werden onder andere gebruikt als residentie voor de '*Gouverneurs vanden lande*' en zijn tussen 1585 en 1587 uitgebreid verbouwd, onder leiding van Adriaan Janszoon van Duynen. De zomerrefter, Hof 11/12, werd de doelzaal van de heelhaaksschutterij. Ook de vleugel waarin het onderzoeksgebied ligt, Hof 10, werd herbouwd.

Dit pand met de '*cleyne zael*' kreeg een verdieping met twee kamers met '*haerden*'. De huidige balklagen en de kap dateren uit deze bouwfase.[14]
Van dit deel is ook bekend dat het in het begin van de 18e eeuw een nieuwe gevel heeft gekregen.[15] Rond 1854 werden in de benedenzaal de vergaderingen van de schoolcommissie gehouden. Tussen 1969 en 1972 werden alle gebouwen van het Hof ingrijpend gerestaureerd. De aanleiding hiervan was de viering van de Statenvergadering, die hier 400 jaar geleden plaatshad en het bezoek van koningin Juliana. Tijdens de werkzaamheden werd het kloosterhof deels ontgraven en kwamen op circa 70 cm onder het maaiveld de funderingsresten van de oostzijde van de kloostergang, de wasplaats en de waterput tevoorschijn. De contouren hiervan zijn bij de restauratie in de nieuwe bestrating aangegeven.

Het pand Hof 10-12 is een Rijksmonument[16] en vooralsnog kan aangenomen worden dat de bodem in het Hof 10 niet of nauwelijks verstoord is door de grondwerkzaamheden in de periode ná 1572. De suggestie in het bouwhistorisch rapport dat er in het onderzoeksgebied Hof 10 geen muurwerk van de veronderstelde bebouwing uit de kloosterperiode meer in de bodem aanwezig is, lijkt onwaarschijnlijk.

---

13 Nelemans 1993, resp. pag. 40 en 34.
14 Stades-Vischer 2006, 25.
15 Stades-Vischer 2006, 27.
16 Rijksmonument nummer 13438 (Hof 10-11) en 13439 (Hof 12).

Afb. 5. De huidige situatie van het Hof. In rood is het deel van Hof 10 aangegeven waarin de lichtschaft zal worden aangelegd. In de nieuwe bestrating van het oorspronkelijke kloosterhof zijn de locaties van de waterput en de oostelijke kloostergang met wasplaats te zien.

3.1 Archeologische verwachting en selectiebesluit bevoegde overheid[17]

Uit het bureauonderzoek blijkt dat binnen het onderzoeksgebied bewoningssporen uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd aanwezig zijn. Binnen de te ontgraven diepte bevinden zich waarschijnlijk antropogene ophogingen. Hierin worden resten van muren en erfsporen van het Augustijnenklooster verwacht. Aanwezige muur- en vloerresten zullen waarschijnlijk dateren uit de laatste fase van het klooster, tussen 1512 en 1572. Of er ook bewoningssporen aanwezig zijn uit de oudere fase van het klooster (1275-1512) is onbekend. Vermoedelijk zullen eventuele bewoningssporen uit deze fase bestaan uit erfsporen, zoals afvalputten en –kuilen en waterputten.

Gezien het relatief kleine ontgravingsoppervlak is geadviseerd om de ontgraving archeologisch te begeleiden. De aanwezige archeologische waarden dienen hierbij te worden gedocumenteerd.[18]

17 Gemeente Dordrecht, B&W, januari 2012.

18 Archeologisch advies bureau Ruimtelijk Realisatie/archeologie 11A19, gem. zaaknummer 00099616-0002.

4. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk is het documenteren van bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen geformuleerd[19]:

1. *Hoe is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied? Is het mogelijk onderscheid te maken in verschillende (fases) van ophogingen? Zo ja, wat is de aard, dikte en (relatieve) datering van deze lagen?*

2. *Wat is de aard, locatie, diepteligging en datering van de bewoningssporen?*

3. *Zijn er bewoningsresten toe te schrijven aan het middeleeuwse Augustijnenklooster? Zo ja, wat is hiervan de aard en datering? Zijn er (bouw)resten aanwezig van het klooster van vóór de brand van 1512? Zijn er sporen van de brand aanwezig? Geven bouwresten en vondsten informatie over het gebruik van dit deel van het 16e –eeuwse klooster?*

19 In het plan van aanpak (PvA), in bijlage 1 van de offerte, d.d. 3 februari 2012, geaccordeerd door de bevoegde overheid.

KUBOTA
31. 1.2013 11:47 AM

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Het veldonderzoek heeft plaatsgevonden tussen 11 februari en 4 maart 2013. In deze periode is het graven van de liftschacht begeleid en zijn op deze plek twee grondboringen gezet. Aangezien ook op andere locaties in het Hof de oppervlakteverharding is verwijderd, zijn tevens in andere delen van het pand boringen gezet. In totaal is vijf keer geboord (afb. 6).
Het onderzoek is uitgevoerd conform de richtlijnen van de KNA 3.2 en het door het bevoegd gezag geaccordeerde plan van aanpak (PvA). De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht. De werkzaamheden zijn verricht door dhr. M.C. Dorst.

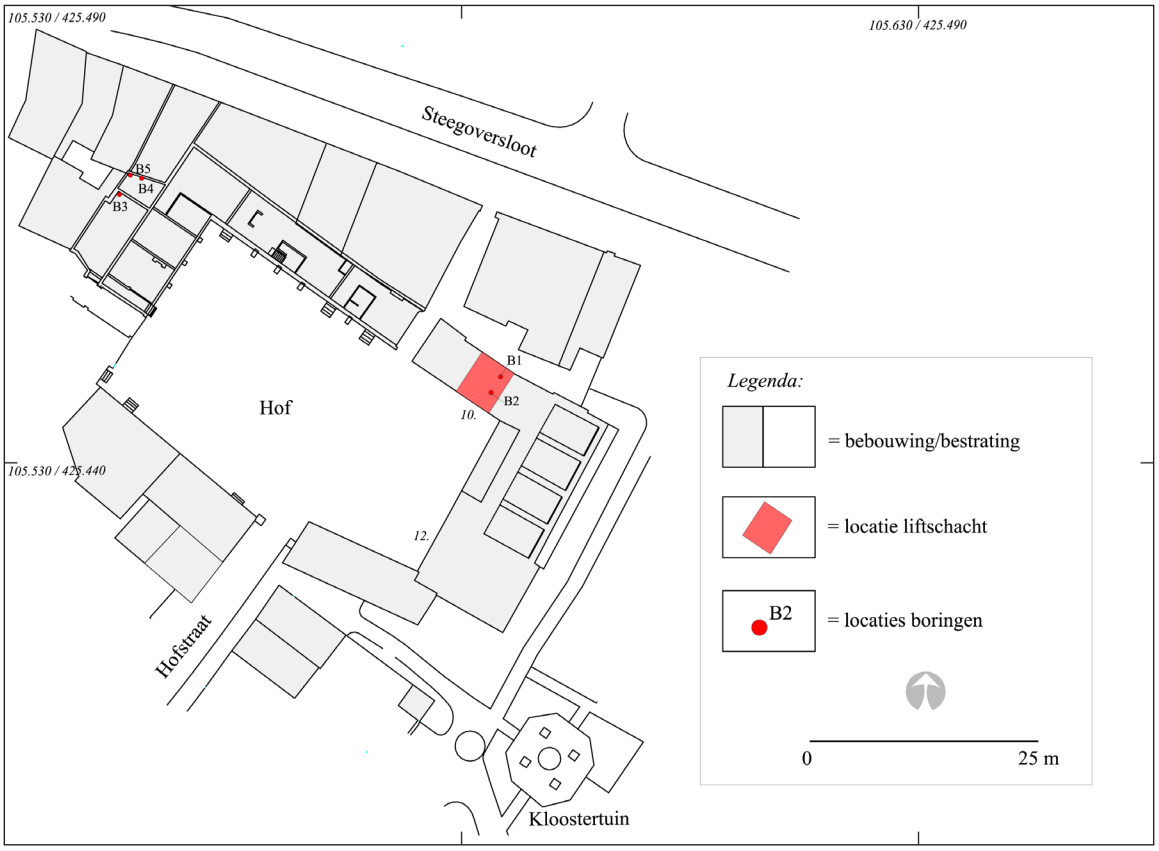

Afb. 6. De locatie van de liftschacht en de grondboringen.

5.2 Onderzoeksresultaten

Als eerste zal de bodemopbouw worden besproken, gevolgd door de archeologische bewoningssporen en vondsten.

5.2.1 Bodemopbouw

De bodemopbouw is met name bepaald door middel van boringen. In afbeelding 7 zijn deze eenheden weergegeven in een raai die bestaat uit de boringen 5, 1 en 2.[20] Alleen de boringen 2 en 5 zijn doorgezet tot in de natuurlijke ondergrond. Boring 1 is gestaakt op bouwsporen (voer en waterkelder). Boring 3 is op 2,4 m – mv gestaakt, vermoedelijk op een (natuurstenen) vloer. Boring 4 is op 1,6 m – mv gestaakt op een ondoordringbare laag (mogelijk baksteen muur/vloer). Hierna volgt, van onder naar boven, de beschrijving van de zes bodemeenheden die zijn onderscheiden.

20 De bodemopbouw van de boringen 1 en 2 zijn weergegeven als één boring. Het hoogste antropogene pakket is aangetroffen in boring 1, het tweede antropogene pakket en het veen zijn aangetroffen in boring 2.

Klastisch pakket 1
De diepst aangeboorde afzetting bestaat uit bruingrijze, venige klei met wortelhout. De afzetting is alleen aangetroffen in boring 5 en hiervan is alleen de top aangeboord. De top ligt op 4,5 m – NAP (5,7 m – mv). De afzetting betreft waarschijnlijk een oudere stroomgordel (restgeul?) of komafzetting die behoort tot de Formatie van Echteld.

Organisch pakket A
Hierop is een veenpakket aanwezig. In boring 5 was deze kleiig en doorworteld en slechts 15 cm dik. In boring 2 is alleen de top aangeboord en was het pakket ten minste 30 cm dik en mineraalarm. De top van het veen is aanwezig tussen 4,3 en 3,3 m – NAP (B5 en B2). Het is mogelijk dat de veenafzetting in boring 5 is afgezet in een verlandende (rest)geul. Organisch pakket A betreft het Hollandveen Laagpakket en wordt gerekend tot de Formatie van Nieuwkoop.

Klastisch pakket 2
Op het veen was in boring 5 een dunne laag donkergrijze, sterk humeuze (venige) en siltige klei aanwezig. De afzetting was 15 cm dik en de top ligt op 4,18 m – NAP (5,4 m – mv). Klastisch pakket 1 betreft waarschijnlijk een komkleiafzetting en behoort tot de Formatie van Echteld. Het pakket is vermoedelijk afgezet in de periode vóór de oudste, middeleeuwse bewoning en kan mogelijk geassocieerd worden met de Thure(drith). De afzetting is niet aangetroffen in boring 2, vermoedelijk is het hier door landbouwactiviteiten omgezet en opgenomen in de oudste ophogingspakketten. De top van klastisch pakket 2 zal tot de ontginningen in de Middeleeuwen het maaiveldniveau zijn geweest.

Klastisch/antropogeen pakket 1
In boring 5 was hierop een 90 cm dik pakket donkerbruine, sterk humeuze en silitige klei aanwezig. Het verschil met klastisch pakket 2 is dat er (veel) rietresten in aanwezig zijn. Het is onduidelijk of dit een natuurlijke afzetting is of een door mensen (antropogeen) opgebracht pakket. De top ligt op 3,2 m – NAP (4,5 m – mv).
Voorlopig wordt aangenomen dat het een 'schoon' antropogeen pakket grond is dat gedateerd kan worden in de oudste ontginningsfase van het gebied ten zuiden van de Voorstraat, gedurende de 12e en 13e eeuw.

Antropogeen pakket A
Dit is een gevarieerd ophogingspakket met een dikte tussen 280 en 225 cm (B5 en B2). De heterogene aard en samenstelling van het pakket wijst erop dat hier sprake is van verschillende fases van ophogen. In de verschillende lagen zijn onder andere (verbrand) baksteenpuin, metaalslakken, hout, mosselschelpen en keramiek (14e en 15e eeuw) gevonden.[21] Antropogeen pakket A kan gedateerd worden in de periode 12e – 15e eeuw.

Antropogeen pakket 2
Antropogeen pakket 2 bestaat uit bruingrijs klei en geelgrijs zand met veel (o.a. verbrand) bouwpuin, dierenbotten en enkele voorwerpen van metaal en fragmenten keramiek die gedateerd kunnen worden in de 16e eeuw.[22] Op de locatie van Hof 10 gaat het om een pakket grond waarmee een oudere 16e –eeuwse kelder is dichtgegooid. Ook op de locatie van boring 5 gaat het waarschijnlijk om een dichtgestorte kelder van het kloostercomplex. Op een diepte van 160 cm (40 cm – NAP) onder de huidige vloer is een vermoedelijke vloer (met plavuizen van keramiek) aanwezig. Deze ligt waarschijnlijk op een houten ondergrond of oudere houten vloer. De beide kelders zullen deel hebben uitgemaakt van het middeleeuwse Augustijnen kloostercomplex.

21 Vondstnummer 5, zie paragraaf Archeologie.
22 Vondstnummer 2, zie paragraaf Archeologie.

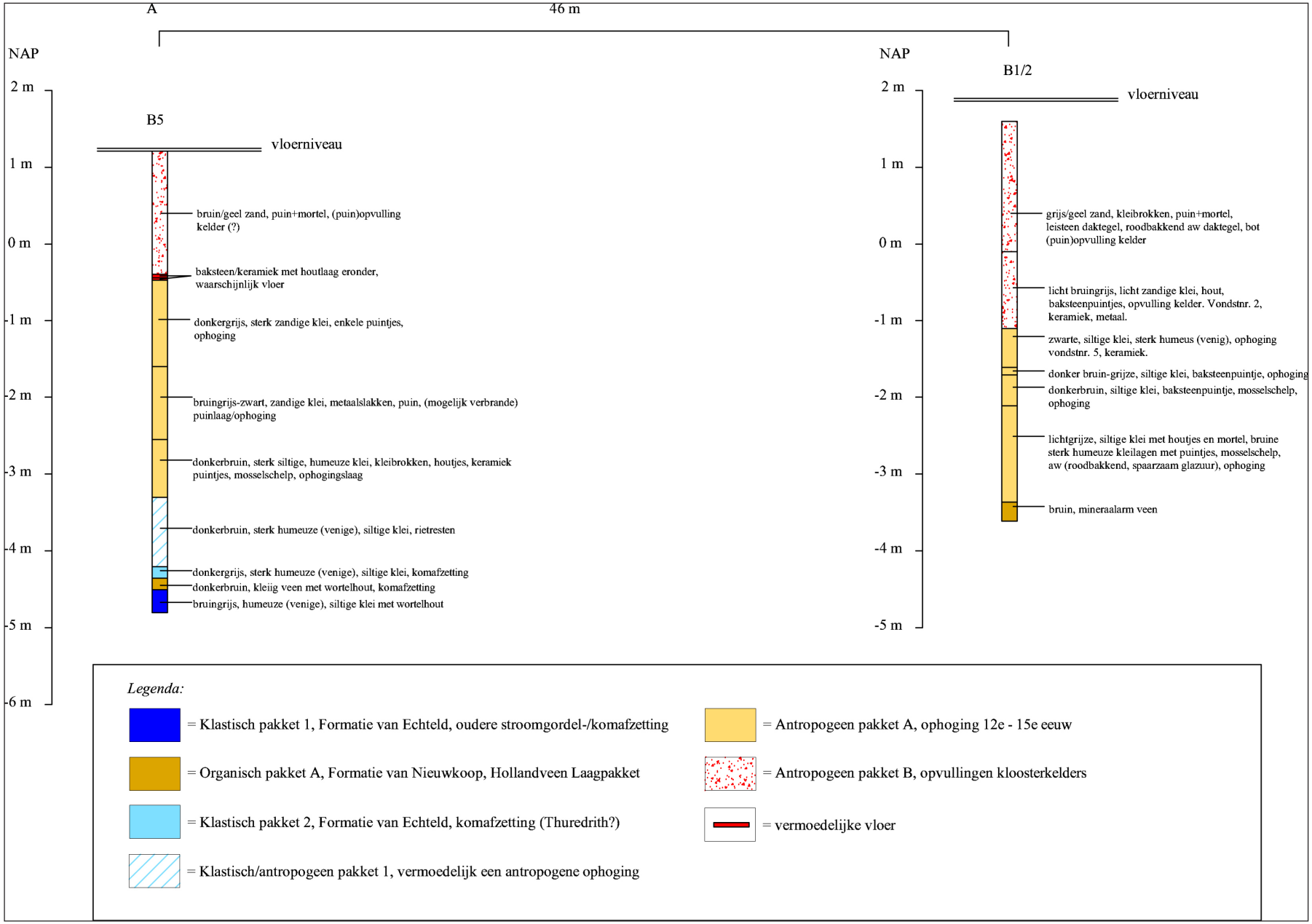

Afb. 7. Geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw op basis van de boringen 1, 2 en 5. Voor de ligging van de boringen zie afb. 6.

5.2.2 Archeologie

Tijdens het onderzoek zijn sporen en vondsten aangetroffen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

Sporen en vondsten uit de Late Middeleeuwen

In één van de ophogingslagen uit de periode 13e – 15e eeuw is één paaltje gevonden (afb. 8, S20).[23] Dit dateert uit de periode voor de (16e-eeuwse?) bebouwing van het kloostercomplex. In de ophogingslagen waarin de paal aanwezig was is onder andere keramiek gevonden.[24] Hieronder zijn de bakseltypen bijna-steengoed, steengoed 1 (gevlamd) en spaarzaam geglazuurd roodbakkend aardewerk. Dit kan globaal gedateerd worden in de periode 14e en 15e eeuw.

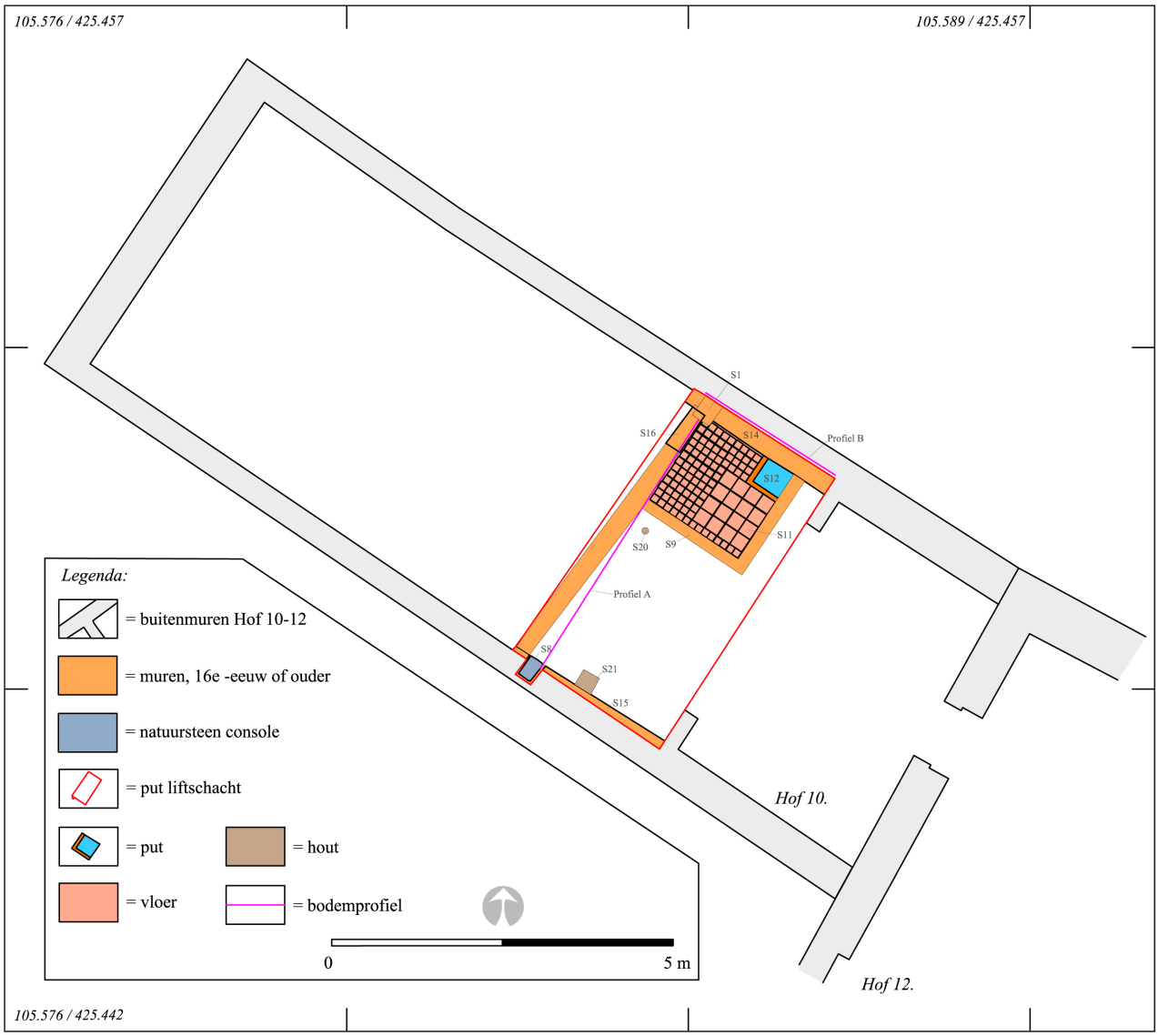

Afb. 8. Archeologische resten in de werkput voor de liftschacht.

Sporen en vondsten uit de Nieuwe Tijd

De meeste sporen dateren uit de Nieuwe Tijd en betreffen muren, vloeren, een haardrestant, een put en een waterkelder (afb. 8, 9 en 10, 16).[25] Het gaat om de zijgevels van een pand dat vermoedelijk in de 16e eeuw is gebouwd. Dit zijn de funderingen van het huidige Hof 10.[26]

23 Spoornummer S20, top paaltje op 0,45 m – NAP. Diameter 5 cm, 10 cm lang, twee kapvlakken.
24 Bovenste lagen van antropogeen pakket 2, vondstnummer 5.
25 Spoornrs. 1-19, 21, 22 en 23.
26 Spoornummers zuidgevel (S15) en noordgevel (S14). Baksteenformaat 22x?x5 cm.

Op basis van het baksteenformaat is een datering in de 15e eeuw of mogelijk het midden van de 14e eeuw echter ook mogelijk.[27] In de noordgevel is een spaarboog aanwezig (afb. 10). In de zuidgevel is op 0,95 m + NAP een inkassing met een kalkstenen console aanwezig.[28] Hierop zal een ligger van de oorspronkelijke vloer of een opgaande houten stijl gestaan hebben.
De onderkant van de zuidelijke gevelmuur ligt op circa 0,5 m – NAP en was gefundeerd op een zware eikenhouten balk van 28x28 cm (afb. 9, S21).

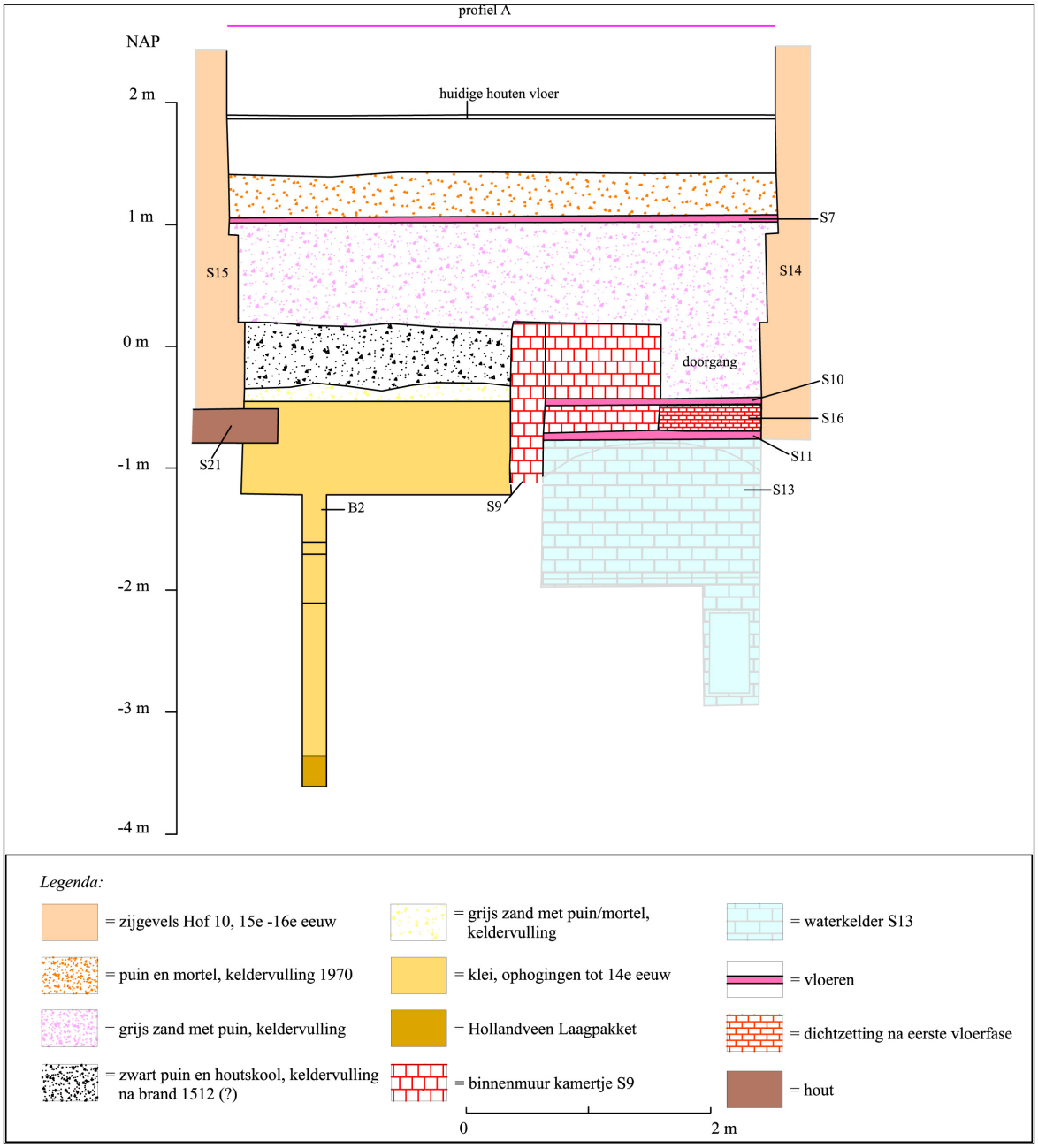

Afb. 9. Geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw op basis van profiel A. Voor de ligging van het profiel, zie afb. 8.

27 Op de onderzoekslocatie 'Woerdenbach' (Voorstraat/Kolfstraat) is een dendrochronologische datering van circa 1350 geassocieerd met een baksteenbouwfase waarbij bakstenen met een formaat van 22x11x5,5 cm zijn gebruikt. (Dorst, 2013 in prep.).

28 Spoornummer S8, blauwgrijze kalksteen 25 x 30 x 12 cm.

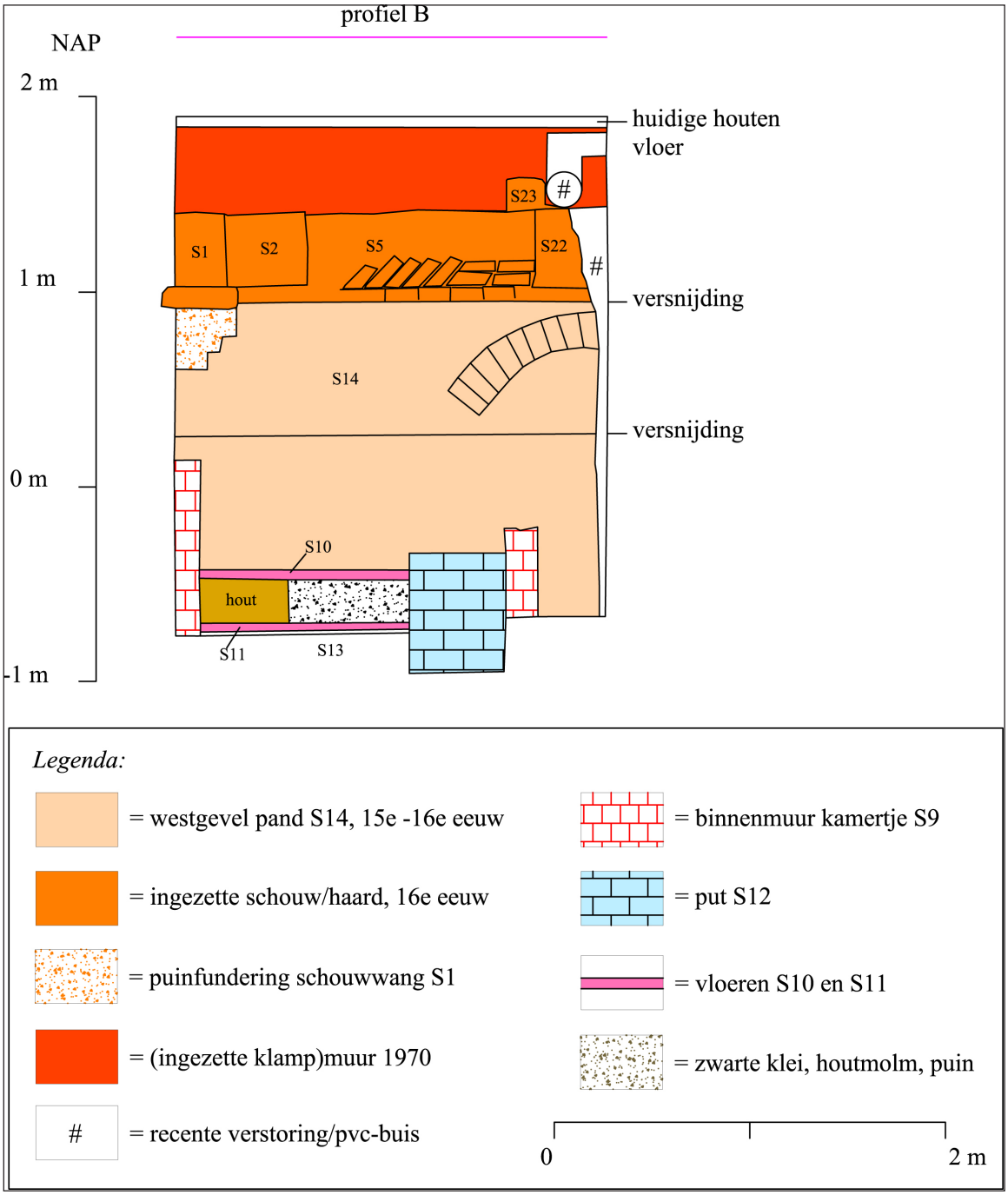

Afb. 10. Geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw op basis van profiel B. Voor de ligging van het profiel, zie afb. 8.

Onder de huidige vloer is één vloer van de (vermoedelijke) oorspronkelijk begane grond aangetroffen (afb. 9, S7).[29] Het betreft een vloer van ongeglazuurde keramische plavuizen met afmetingen van 17x17x2 cm. De vloer dateert uit de periode nadat de kelder in onbruik is geraakt en volgestort, ten minste ná de 17e eeuw. Dit was waarschijnlijk ook het oorspronkelijke (16e –eeuwse) vloerniveau (ca. 1 m + NAP), aangezien het overeenkomt met het vloerniveau van de ingezette haardplaats in de noordgevel en het niveau van de console in de zuidgevel.[30] De haard had een breedte van 160 cm en de zijkanten bestonden uit twee uitstekende zijmuurtjes (S1 en S22). De achterwand bestond uit een licht gebogen muur met deels schuin geplaatste bakstenen (S5). Dit werd vaker bij haarden gedaan om een vuurvastere achterwand te verkrijgen (afb. 11, 14).

29 Top vloerniveau ca. 1 m + NAP (0,84 m – huidige vloer).
30 Spoornummers haard S1, S2, S5, S22 en S23. Console = S8.

Helemaal bovenaan was nog één versierde haardsteen aanwezig (afb. 11, S23).[31] De haardsteen is van keramiek met een (gestempelde/mal) versiering van een ruit met daarin een cirkel en florale decoraties. De haardsteen is te dateren in de 16e eeuw. Het is ook mogelijk dat er sprake is van twee haardfases, waarbij de haardsteen de jongste 16e –eeuwse haard vertegenwoordigt en de wand met schuine bakstenen de oudere fase.

Afb. 11. Noordprofiel van de werkput met daarin de 16e –eeuwse haardplaats op de (oorspronkelijke) begane grond. Rechtsboven is in detail de haardsteen te zien.

Onder dit vloerniveau was een kelder aanwezig. Hiervan is een dwarsmuur met een open doorgang naar een kleine ruimte van 1,6 x 1,5 m gevonden (afb. 8, S9).[32]
Hierin waren twee vloerfases aanwezig (afb. 8, 9, 10 en 12).[33] De oudste dateert uit de (15e -)/16e eeuw en bestond uit plavuizen van roodbakkende keramiek met twee verschillende formaten. In de zuidhoek waren tegels van 23x23x3 cm aanwezig en daar omheen lagen kleinere tegels van 12x12x2 cm (afb. 8, 12). De meeste tegels waren ongeglazuurd en enkele waren voorzien van witte slib en/of spaarzaam loodglazuur (afb. 12).[34] De vloer liep, zonder drempel, door in de (niet opgegraven) kelderruimte in het verlengde van het pand.

31 Het is niet zeker of deze in-situ aanwezig is. De haardsteen kan zijn hergeplaatst bij de gevelwerkzaamheden in de jaren ’70 van de vorige eeuw. Vermoedelijk is de hele haardplaats bij deze werkzaamheden verwijderd.
32 Spoornummers S9, rode baksteen met formaat 22x9x4 cm.
33 S10 en S11.
34 De top van de oudste vloer lag op 0,65 m – NAP.

Afb. 12. De oudste tegelvloer in het kelderkamertje (S11). Links het deel met kleinere tegels, rechts het deel met de grotere tegels. In de hoek rechtsboven is de tap-/stortput (S12) te zien. Direct onder de vloer lag de waterkelder (S13).

In het zandbed van de oudste vloer is een ijzeren gesp gevonden (afb. 13). Het betreft een ronde gesp met een diameter van 6 cm en een dwarse pin. De gesp dateert uit de aanlegfase van de vloer (en het gebouw) en behoort daarmee tot de kloosterperiode.

Afb. 13. 15e-16e –eeuwse gesp uit het zandbed onder de oudste keldervloer.

Onder de keldervloer is een gewelfde waterkelder aanwezig (afb. 9, S14).[35] De waterkelder heeft een diepte van 116 cm en was gevuld met (zwart) water/slib. In de noordoosthoek van het hierboven gelegen kelderkamertje was een opgemetseld (tap- of stort)putje aanwezig van 50x50 cm. Dit was circa 217 cm diep en had een aan- of afvoer in noordelijke richting, langs de gevel van het pand. Het putje stond mogelijk niet in verbinding met de waterkelder.[36] De waterkelder en het putje dateren waarschijnlijk uit de oudste bouwfase van het pand, vermoedelijk de 16e eeuw.

35 Spoornummer S13.

36 Dit kan worden opgemaakt uit het feit dat het peil in de waterkelder niet daalde wanneer het water uit de put werd weggepompt. In de putwand was ook geen directe verbinding zichtbaar met de waterkelder.

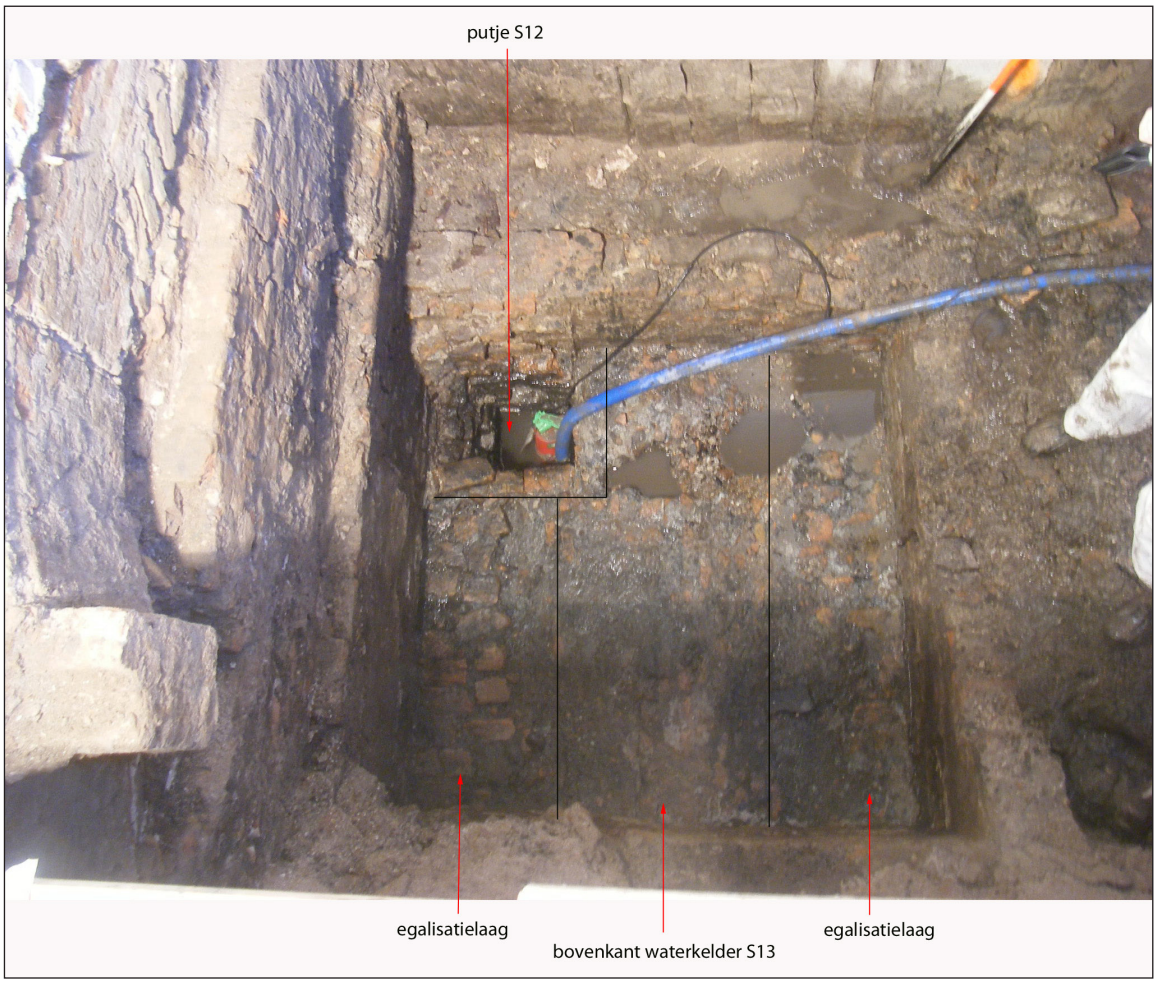

Afb. 14. De bovenkant van de gewelfde waterkelder en de daarnaast gelegen egalisatielagen waarop de keldervloer (S11) aanwezig was. De tap-/stortput (S12) in de hoek van het kelderkamertje stond mogelijk niet in verbinding met de waterkelder. Linksboven zijn de schouwwang en de gebogen achterwand van de haard op de begane grond te zien.

Op de oudste keldervloer is in een latere periode een 20 cm dikke laag zwarte klei met puin gestort met daarop een tweede vloer van, in blokverband liggende, gele bakstenen met een formaat van 19x19x2 cm (afb. 10, S10).[37] De vloer dateert vermoedelijk uit de 17e eeuw. Na deze periode is deze kelderruimte in onbruik geraakt waarbij de doorgang naar het andere deel van de kelder is dichtgezet (afb. 8, 9). Nog later is de hele kelder in onbruik geraakt waarbij de muren grotendeels zijn afgebroken en de kelder is dichtgestort met zand en puin. Dit zou gebeurd kunnen zijn tijdens een verbouwing in de eerste helft van de 18e eeuw. Hierbij is onder andere de zuidgevel van het pand geheel vernieuwd.[38] In het puinpakket waren keramiek, resten van bouwmaterialen, dierenbotten en pijpaarde aanwezig.[39] Onder de keramiek bevinden zich de bakseltypen roodbakkend en grijsbakkend aardewerk en steengoed 2 uit de Raeren/Frechen-regio in het Duitse Rijnland. Op basis van de kenmerken van de keramiek is het pakket slechts breed te dateren tussen circa 1500 en 1800. De bouwmaterialen bestaan uit een strip lood, resten van ongeglazuurde daktegels van roodbakkend aardewerk (14e -15e eeuw), leisteen (daktegelfragmenten), natuurstenen plavuizen en een vuurbok.
De plavuizen zijn van zandsteen en hebben een afmeting van 28x28x5 cm en schuine zijden. Waarschijnlijk betreft het zandsteen uit de Gobertange-regio in België.
De vuurbok is van ijzer en heeft een sierkrul en een spithaak. De derde, achterste poot ontbreekt (afb. 15). Dergelijke vuurbokken stonden op driepoten in paren tegen de achterzijde van een haard. Op de haken kon een braadspit met vlees in de haard worden gezet.

37 Top vloer op 0,45 m – NAP.
38 Stades-Vischer 2006, 7, 32.
39 Vondstnrs. 1 en 2. Het botmateriaal en enkele pijpenstelen zijn niet verzameld.

Van zowel de plavuizen als de vuurbok is het aannemelijk dat deze behoorden tot de oorspronkelijke (15e-)/16e –eeuwse kloosterfase van het pand Hof 10.

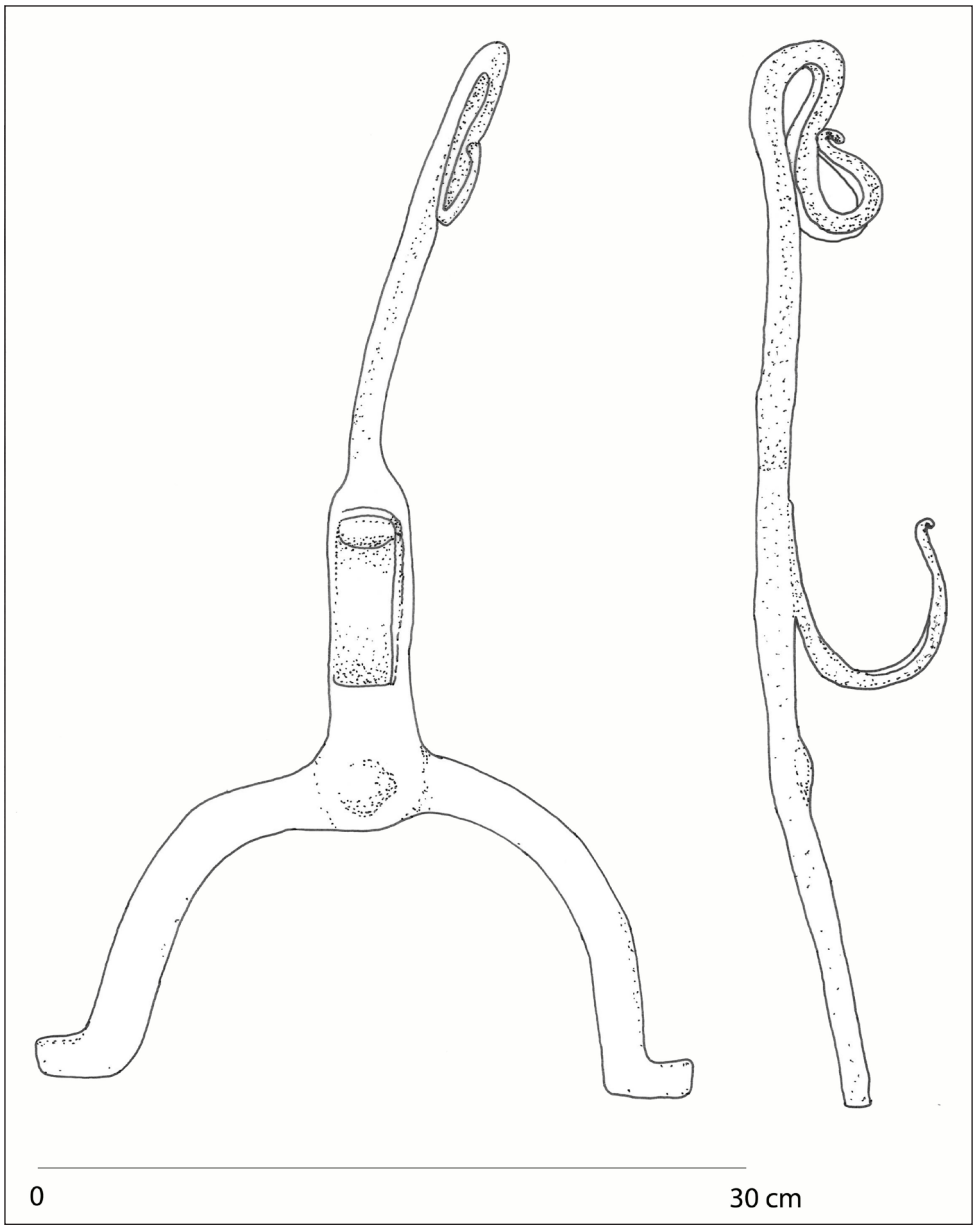

Afb. 15. Eén exemplaar van een set vuurbokken uit het puinpakket in de opgevulde kelder van Hof 10. Waarschijnlijk heeft de vuurbok in de haard gestaan die op de begane grond van Hof 10 heeft gezeten. De sierkrul is licht verbogen en de derde, achterste poot ontbreekt. Voor het gebruik van een vuurbok in de haard, zie afbeelding 16.

6. Conclusies

Tussen 11 februari en 4 maart 2013 zijn in het Hofcomplex te Dordrecht herinrichtingswerkzaamheden uitgevoerd. Eén van de werkzaamheden was het graven van een put voor een liftschacht in het pand Hof 10. Omdat dit deel uitmaakte van het Augustijnenklooster is dit graafwerk archeologisch begeleid. Daarnaast zijn enkele boringen gezet om de diepere bodemlagen te onderzoeken. Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen kan het volgende worden geconcludeerd:

1. Hoe is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied? Is het mogelijk onderscheid te maken in verschillende (fases) van ophogingen? Zo ja, wat is de aard, dikte en (relatieve) datering van deze lagen?

De diepst aangeboorde grondlagen zijn natuurlijke afzettingen van een oudere stroomgordel. Deze zijn aanwezig vanaf 5,7 m – mv (4,5 m – NAP). In één boring is hierop een circa 30 cm dik pakket veen aanwezig en in een andere boring is alleen de top aangeboord. De bovenkant van het veen is aanwezig tussen 4,3 en 3,3 m – NAP. Hier kan zowel sprake zijn van een veenafzetting in een komgebied als in een verlandende (rest)geul.
Op het veen is een laagje klei van 15 cm dik aanwezig, waarvan de top op 5,4 m – mv (4,18 m – NAP) ligt. Deze komkleilaag is mogelijk afgezet vanuit het (historisch bekende) riviertje de Thure(drith) en dateert uit de periode vóór de oudste (middeleeuwse) bewoning. De top van de kleilaag was ten minste ten tijde van de middeleeuwse ontginningen het leef- en loopniveau. Hierop zijn verschillende, door mensen opgebrachte, pakketten grond aanwezig. Het eerste pakket heeft een dikte van 90 cm, de bovenkant ligt op 4,5 m – mv (3,2 m – NAP). Dit is (vermoedelijk) een pakket opgebrachte grond daterend uit de oudste ontginningsfase van het gebied, gedurende de 12^{e} en 13^{e} eeuw. Hierop is ten slotte een heterogeen pakket grond aanwezig met een dikte tussen 280 en 225 cm. Dit pakket is het resultaat van verschillende ophogingsfases van het kloosterterrein en wordt gedateerd tot de 15^{e} eeuw.

2. Wat is de aard, locatie, diepteligging en datering van de bewoningssporen?

3. Zijn er bewoningsresten toe te schrijven aan het Augustijnenklooster? Zo ja, wat is hiervan de aard en datering? Zijn er (bouw)resten aanwezig van het klooster van vóór de brand van 1512? Zijn er sporen van de brand aanwezig? Geven bouwresten en vondsten informatie over het gebruik van dit deel van het 16^{e} –eeuwse klooster?

In het onderzoeksgebied zijn sporen en vondsten aangetroffen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Het oudste grondspoor is een paaltje in de top van de ophogingen die dateren tot circa de 15^{e} eeuw. Het paaltje dateert uit de periode vóór de bouw van het (15^{e}-) 16^{e} -eeuwse kloosterpand, het huidige Hof 10. Waarschijnlijk vertegenwoordigt dit niveau (op ca. 0,45 m – NAP) een oudere fase van het klooster, waarin dit deel van het terrein nog onbebouwd was.
In een volgende fase wordt het terrein bebouwd: het huidige pand Hof 10. Hiervan is niet duidelijk geworden wanneer het is gebouwd. Vermoedelijk dateert het uit de 16^{e} eeuw, maar ook een datering in de 15^{e} of 14^{e} eeuw is mogelijk. In het pand is een puin- en brandlaag aangetroffen, maar hiervan is niet duidelijk of deze in de kelder is gestort of dat het een (ophogings)laag betreft waarin de funderingsmuren zijn ingegraven.
Voorlopig kan er vanuit gegaan worden dat het pand opnieuw is opgebouwd ná de brand van 1512.

In het pand is een kelder aanwezig met in het onderzoeksgebied een klein kamertje. Onder de oudste plavuizenvloer die hier aanwezig is bevindt zich een gewelfde waterkelder. In de hoek van het kelderkamertje is een tap-/stortput aanwezig (afb. 16). Deze heeft mogelijk geen verbinding met de waterkelder, maar is zeker aangesloten op een aan- of afvoer die langs de zijgevel in noordelijke richting loopt. De keldervloer ligt op circa 2,58 m onder de huidige vloer van Hof 10. De oorspronkelijke begane grond in het pand lag waarschijnlijk op circa 0,8 m onder de huidige vloer, op circa 1 m + NAP. Het kan hier gaan om de '*cleyne zael'* die wordt genoemd in 16^{e} –eeuwse bronnen. Vermoedelijk was hier ook al een haard aanwezig.

Deze zaal zou gedurende de kloosterperiode als bibliotheek of kapittelzaal in gebruik kunnen zijn geweest. Het onderkelderde pand met waterkelder en put maakte deel uit van het Augustijnen kloostercomplex. De specifieke functie van het pand en de kelder konden op basis van het archeologisch onderzoek niet worden achterhaald.

Na de Reformatie van 1572 wordt Hof 10 in gebruik genomen als residentie voor de '*Gouverneurs vanden lande*' en wordt het ingrijpend verbouwd.
In de noordelijke zijmuur zijn de restanten van een (ingezette) haard uit de 16e eeuw aanwezig. Mogelijk gaat het om een haard die is geplaatst tijdens de grote verbouwing tussen 1585 en 1587. Eén van de vuurbokken die waarschijnlijk in deze haard heeft gestaan is teruggevonden in de puinopvulling van de gesloopte kelder. Uit deze fase kan ook de tweede vloer in het kelderkamertje dateren.
Na deze periode raakte het kelderkamertje in onbruik en is de doorgang naar de, ten noordwesten aangrenzende, kelderruimte dichtgezet. Bij een latere verbouwing, mogelijk tussen 1699-1701, is de kelder(kamer) geheel afgedankt. Het vertrek werd grotendeels gesloopt en dichtgestort met zand en puin. Het bouwpuin is waarschijnlijk afkomstig van het pand zelf.
De plavuizenvloer die op deze slooplaag aanwezig is zal uit deze verbouwingsfase dateren. De vloer ligt mogelijk nog wel op hetzelfde oorspronkelijke (16e –eeuwse) niveau.

Afb. 16. Reconstructie van de 16e –eeuwse kloosterfase van Hof 10 op basis van de archeologische gegevens (Nipides, 2013).[40] In de haard staan vuurbokken, waarvan er één is aangetroffen in het puinpakket in de gesloopte kelder

40 www.nipides.nl

Afsluitend

Alle bebouwingsresten die bij het graven van de lichtschaft zouden worden verstoord, zijn voorafgaand gedocumenteerd. De waterkelder kon door planaanpassing worden behouden en is nog ongeschonden onder de vloer van de liftschacht aanwezig. De plavuizen van de 16e –eeuwse vloer in het kelderkamertje zijn vrijwel allemaal verzameld voor hergebruik en opgeslagen in het Stadsdepot van de gemeente Dordrecht.

Voor vragen over de bevindingen en conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior archeoloog, afdeling Ruimtelijke Realisatie van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Literatuur

Ammerlaan, P.R.M. ir., 2012: *Damwandadvies betreffende liftvoorziening DiEP aan het Hof te Dordrecht.* Fugro GeoServices B.V. opdrachtnummer: 7007-0186-013, tweede versie 24 januari 2012.

Berg, W. van de, 1971: Restauratie van het Hof. In: *Jaarverslag Vereniging Oud-Dordrecht*.

Boer de, G.H., 2009: Stad en slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. In: *RAAP-rapport 1672*.

Boer de, G. H. 2008: *De Thure ontdekt!, Een geologisch onderzoek naar de oorsprong van de Wijnhaven te Dordrecht*, Raap-notitie 2646, Weesp.

Dorst, M.C., 2013 (in prep): Gemeente Dordrecht, Voorstraat 252-254, Woerdenbach. Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de middeleeuwse en postmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis. In: *Dordrecht Ondergronds 36.* Afdeling Ruimtelijk Realisatie/archeologie, Dordrecht.

Dorst, M.C., 2011: Graven naar de Graaf… Archeologisch onderzoek naar
het laatmiddeleeuwse, grafelijk leen Leeuwenburg/Mijnsherenherberg
aan de Voorstraat 244 in Dordrecht. In: *Dordrecht Ondergronds 5.* Bureau Monumentenzorg & Archeologie, Dordrecht.

Duinen, H.A. van, 2010: Een augustijnenklooster van aanzien. *Conventus sancti augustini dordracencis* 1275-1572. In: *Jaarboek 2010,* Historische Vereniging Oud-Dordrecht.

Engelenhoven, A. van, 2000: 'De vele gezichten van het Hof in Dordrecht', Deel 1, 'Van Augustijnenklooster tot Prinsenhof, 1283-1600'. In: *Dordtse Huizen*, Aflevering 07, december 2000.

Herwaarden, J., de Boer, D., van Kan, F. en G. Verhoeven, 1996: *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572.* Gemeentearchief Dordrecht.

Lägers, H., 2006: Hertsteen en Cronement. Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw. In: *Utrechtse materiaalcatalogus 2*, Cultuurhistorie gemeente Utrecht.

Nelemans, A., 1993: *De Augustijnenkerk van Dordrecht,* Dordrecht.

Stades-Vischer, M.E., 2006: Bouwhistorische opname en waardestelling van het Hofcarré, Hof 10,11, 12 en 13, Dordrecht. In: *Rapportage Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA)*, Utrecht.

Sarfatij, H., 2007: *Archeologie van een Deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*. Stichting Matrijs, Utrecht.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige *Cerastoderma glaucum*.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei-en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdronk, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart
ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed